

Series Ceranea
tom 4

Małgorzata Skowronek

Średniowieczne opowieści biblijne

Paleja historyczna
w tradycji
bizantyńsko-słowiańskiej

Ceranea
— CERANEUM —

**WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO**

Series Ceranea

tom 4

Średniowieczne opowieści biblijne

Paleja historyczna
w tradycji
bizantyńsko-słowiańskiej

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

[Kup książkę](#)

Series Ceranea
tom 4

Małgorzata Skowronek

Średniowieczne opowieści biblijne

Paleja historyczna
w tradycji
bizantyńsko-słowiańskiej

Ceranea
— CERANEUM —

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Łódź 2017

[Kup książkę](#)

Series Ceranea tom 4

Uniwersytet Łódzki, Centrum Badań nad Historią i Kulturą Basenu Morza Śródziemnego
i Europy Południowo-Wschodniej im. prof. Waldemara Cerana, *Ceraneum*

KOLEGIUM REDAKCYJNE

*Agata Kawecka, Andrzej Kompa, Mirosław J. Leszka, Kiril Marinow, Georgi Minczew
Ivan N. Petrov, Małgorzata Skowronek*

ADRES KOLEGIUM REDAKCYJNEGO

90-237 Łódź, ul. Matejki 32/38, pok. 319, www.ceraneum.uni.lodz.pl, s.ceranea@uni.lodz.pl

RECENZENT

Anna-Maria Totomanova

WSPÓŁPRACA

Marek Majer (Uniwersytet Harvarda), Anna Maciejewska (Uniwersytet Łódzki)

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ

Joanna Balcerak

SKŁAD I ŁAMANIE

Munda – Maciej Torz

PROJEKT OKŁADKI

Katarzyna Turkowska

Na okładce: *Kain zabija Abła*. Fragment sceny z cyklu „Stworzenie świata” (XIX w.)
ikonostas Monasteru Łopuszańskiego (Bułgaria). Fot. Małgorzata Skowronek

© Copyright by Małgorzata Skowronek, Łódź 2017

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2017

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.08076.17.0.M

Ark. wyd. 25,0; ark. druk. 24,75

ISBN 978-83-8088-748-0

e-ISBN 978-83-8088-749-7

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. (42) 665 58 63

[Kup książkę](#)

Spis treści

Wstęp	9
Rozdział I. Wśród terminów. Przegląd źródeł i literatury.....	17
1. Przegląd źródeł.....	21
2. Z historii badań (rekapitulacje)	27
Rozdział II. Dwa pierwsze przekłady Palei historycznej. Między wariantami: struktura i treść	49
1. Różnice wartości liczbowych	61
2. Treść	65
Rozdział III. Autor opowieści. Cytaty biblijne w Palei historycznej	95
Rozdział IV. Konstruowanie historii sakralnej w Palei historycznej	145
1. Ingerencje w tekst Pisma	145
2. Narracje spoza Ośmioksięgu	169
Rozdział V. Inne komponenty treści i formy	233
1. Poezja.....	233
2. Anatemy.....	255
Rozdział VI. Między tekstami. O relacjach Palei historycznej z innymi utworami	279
Zakończenie	309
Bibliografia	315

Aneksy	341
Aneks I. <i>Stemma codicum</i>	343
Aneks II. Zestawienie tytułów rozdziałów w odpisach PH II	344
Aneks III. <i>Wielki kanon pokutny</i> w PH I i PH II	355
Aneks IV. Edycja wyboru tekstów towarzyszących PH II.	361
1. Cykl pouczeń i objaśnień mistagogiczno-teologicznych (Niko- lajac 83, MSPC 141, MSPC 42).	361
2. <i>Historia Zuzanny</i> (Dn 13,1–16) (BAR slav. 358)	369
3. <i>Homilia o genealogii Świętej Rodziny</i> (<i>Początek rozdziałów łaciń- skich</i>) (MSPC 42)	371
4. Narracje na tematy starotestamentowe (RGB Rumjanc. 42, SB III22, BAR slav. 358)	378
Wykaz postaci biblijnych w PH II	383
Резюме.	389
Summary	393

Table of contents

Introduction	9
Chapter I. Terminology. A survey of sources and literature	17
1. Survey of sources	21
2. From the history of research (summaries)	27
Chapter II. The first two translations of the <i>Palaea Historica</i> . Between the variants: structure and contents	49
1. Differences in number values	61
2. Content	65
Chapter III. Author of the stories. Biblical quotations in the <i>Palaea Historica</i>	95
Chapter IV. The construction of the sacral stories in the text of the translated <i>Palaea Historica</i>	145
1. Interferences in the biblical text	145
2. Stories beyond the Octateuch	169
Chapter V. Other components of contents and form	233
1. Poetry	233
2. Anathemas	255
Chapter VI. Between the texts. On the relations of the <i>Palaea Historica</i> to other works	279
Conclusion	309
Bibliography	315

Table of contents

Appendices	341
Appendix I. <i>Stemma codicum</i>	343
Appendix II. Table of titles of the chapters in PH II.....	344
Appendix III. <i>The Great Canon of Penance</i> in PH II.....	355
Appendix IV. Edition of selected texts accompanying the PH II:	361
1. Series of mystagogical-theological teachings and explications (Nikoljac 83, MSPC 141, MSPC 42).	361
2. <i>The Story of Susanna</i> (Dn 13,1–16) (BAR slav. 358).....	369
3. <i>The Homily on the Genealogy of the Holy Family</i> (<i>Beginning of Latin Chapters</i>) (MSPC 42).	371
4. Stories on Old Testament themes (RGB Rumjanc. 42, SB III22, BAR slav. 358).	378
List of characters of the <i>Palaea Historica</i>	383
Резюме.	389
Summary.....	393

Wstęp

„*P*rzez całą niemal dobę średniowiecza literatura starobułgarska jest niewyczerpanym źródłem transmisji wartości kulturowych z różnych ośrodków, znajdujących się tak w centrum, jak i na peryferiach świata bizantyńskiego, do narodów słowiańskich, szczególnie zamieszkujących ziemie wschodniosłowiańskie oraz serbskie”¹. Konstatacja ta, otwierająca w *Historii średniowiecznej literatury bułgarskiej* rozdział o relacjach między literaturą bułgarskiego średniowiecza a tendencjami kulturalnymi na Rusi, znakomicie oddaje także specyfikę Palei historycznej, przynajmniej na pierwszym etapie jej rozwoju i rozpowszechnienia – oraz kontekst, w którym warto ją odczytywać.

Paleja historyczna (dalej: PH) bowiem, obiekt niniejszych rozważań, jest tekstem chyba tylko pozornie dobrze poznanym, a w rezultacie – niedocenianym jako zabytek, który dla dziejów piśmiennictwa kręgu *Slavia Orthodoxa* może mieć istotne znaczenie, a przynajmniej dodać im ciekawych szczegółów. Jej treść stanowią wybrane z pierwszych ksiąg Starego Testamentu parafrazowane historie, uzupełniane opowieściami o jego bohaterach pochodzącymi z innych źródeł, jak również fragmentami poetyckimi z Księgi Psalmów i autorstwa wybitnych hymnografów bizantyńskich, a także pismami Ojców Kościoła. Jeśli „Biblia [...] zawsze więcej znaczyła, niż mówiła”², to czy możemy odkryć, co mówiło i znaczyło (a może nawet – co obecnie może mówić i znaczyć) jej streszczenie czy parafraza? Wydawać by się mogło, że na tle piśmiennictwa bizantyńskiego schyłku I tysiąclecia, przebogatej hagiografii i homiletyki, kronik, wzbogaconych nieraz bardzo indywidualnym spojrzeniem autora na przeszłe i bieżące wydarzenia, utworów, które nazwać by można beletrystycznymi (a w każdym razie fabularnymi i niehistorycznymi), kunsztownej poezji użytku liturgicznego, wreszcie oryginalnych komentarzy i kompilacji, Paleja jest tekstem może nieco zbyt oczywistym, zbyt niepozornym,

¹ Cyt. za: Йовчева, Славова, Милтенова 2008, s. 306.

² Armstrong 2009, s. 10.

by przyciągnąć uwagę Słowian poszukujących inspiracji dla własnej kultury w literaturze Cesarstwa Wschodniorzymskiego³. Stało się jednak inaczej: powstała pod koniec IX w. w Bizancjum Paleję tłumaczono na język słowiański trzykrotnie, w odstępie kilkuset lat między schyłkiem X a XV w. Jakie były przyczyny zainteresowania tym tekstem, komu i w jaki sposób miał służyć? W historii PH nie ma, na dobrą sprawę, innowacji słowiańskiej innej, niż decyzja o dokonaniu kolejnych przekładów. Dlaczego i po co w ogóle tłumaczono ją trzykrotnie? W literaturze przedmiotu czytamy, że być może wcześniejsze przekłady „wychodziły z obiegu”⁴. Pierwszy miałby funkcjonować między X/XI a XIV w., choć najpóźniejsze jego odpisy datowane są nawet na XVII w., drugi – od połowy czy schyłku XIV do początków XVII w. (późniejszych kopii obecnie nie znamy), zapewne w XV w. powstał przekład trzeci – a więc mogło dochodzić do współistnienia w czasie (raczej nie w przestrzeni) co najmniej dwóch przekładów jednocześnie. Nieco ryzykowne, choć może wcale nie tak bardzo nieprawdopodobne jest przypuszczenie, że – ponieważ tytuły i teksty przekładów, a co za tym idzie, zapewne i greckich protografów różnią się między sobą – tłumacze późniejsi dopiero w trakcie prac mogli się orientować, że pracują nad tekstem zasadniczo już znanym kulturze słowiańskiej; „nowe” oryginały znajdowały się w otoczeniu innych utworów, niż kiedyś, co mogło zmieniać wydźwięk ich lektury, a może to na gruncie słowiańskim w nowych kontekstach je umieszczano. Słowianie jednak znali (przynajmniej większość) opowieści z Palei – choćby z perykop biblijnych, z paramejników, z popularnych pism pseudokanonicznych. Trudno więc zgodzić się z koncepcją, że Paleja miała zastępować tekst Starego Testamentu w czasie, w którym nie było jeszcze przekładu jego całości⁵ – jest bowiem wyborem nie z „wszystkich ksiąg [Pisma św.] z wyjątkiem Machabejskich”, które miał przełożyć na język słowiański Święty Metody⁶, a ledwie z pierwszych kilku ksiąg biblijnych.

Można więc oglądać Paleję w świetle Starego Testamentu. Co jej autor wybrał z kanonu pism jako wartościowe – piękne, ciekawe, pouczające dla odbiorców swojego dzieła? Czy i czym jego przekaz różni się od kanonicznego? Jaki miał być cel tego autorskiego opracowania Starego Testamentu, ukazania kompendium historii dziejów i zbawienia na przykładzie ludu wybranego?

³ Podobny jest przypadek bizantyńskich florilegiów, wytworu kultury monastycznej, które w kulturze słowiańskiej stały się pierwowzorami oraz źródłem cennych zbiorów literackich w kodeksach z carskich bibliotek, jak np. *Kodeks Światosława* (tzw. Izbornik 1073 r.) o charakterze antologicznym i strukturze encyklopedycznej, zob. najnowsze komentowane wydanie zabytku: *Симеонов сборник* 1991–2015.

⁴ Podsumowanie dyskusji nad Metodejskim przekładem ksiąg biblijnych zob. Славова 2008a, s. 97–99; tam literatura.

⁵ Zob. Вереvский 1888, s. 1.

⁶ Cyt. za: *Żywot Metodego*, przeł. T. Lehr-Spławiński, s. 119.

Paleja historyczna, nazywana niekiedy (niezupełnie właściwie) „historią Starożytności”, jest tekstem, który łączy różne gatunki i style. Podstawowym nośnikiem treści jest fabuła – najlepszy chyba sposób postawienia bohaterów przedstawianych wydarzeń w centrum uwagi czytelnika. Ze względu na podział tekstu na krótkie rozdziały, wygodnie jest czytać Paleję jako zbiór opowieści o bohaterach i ich przygodach, widząc w niej specyficzny pierwowzór (albo odbicie funkcjonujących już w świecie literatury bizantyńskiej) tzw. „romansów”.

Jeśli „[a]pokryfy stanowią nieocenione źródło poznania mentalności chrześcijan [...] średniowiecza. Pokazują, jak chrześcijaństwo odbierał przeciętny człowiek, niekoniecznie genialny teolog”⁷, to czy nie można by podjąć próby spojrzenia w ten sam sposób na Paleję – jako na dzieło chrześcijanina, poruszającego się swobodnie wśród inspirowanych Pismem tekstów różnej proveniencji? Być może Paleja mogła być sposobem na „ukanonicznienie”, usankcjonowanie obecności w kręgu tekstów kultury wysokiej wątków właściwych tradycji nazywanej powszechnie pseudokanoniczną czy apokryficzną. Wiadomo jednak, że niektóre zabytki (a przynajmniej motywy) pseudokanoniczne swobodnie funkcjonowały w liturgii Kościoła Wschodniego – tak więc może nie to wcale było motywacją autora Palei, a chęć ukazania „alternatywnej” (wobec biblijnej) historii? Z drugiej jednak strony tekstów pseudokanonicznych nie ma w Palei tak wiele, żeby należało poddawać je jakiemuś specjalnemu traktowaniu. Inaczej rzecz się ma, jeśli spojrzeć na nią jako na tekst, w którym dopiero powstają swoiste „pseudoepigrafy”.

W PH widać też teoretyczną czy teoretyczno-literacką dojrzałość jej autora. W utworze łatwo wyodrębnić z fabularnych fragmenty poetyckie, nieliczne komentarze teologa z ustępów o charakterze normatywnym. Można dopatrywać się tu specyficznej wielofunkcyjności tekstu, a jednocześnie – różnych sposobów opracowania, jeśli nie interpretacji źródeł. Być może wykorzystując przykłady z historii ludu wybranego autor Palei dawał współczesnym sobie chrześcijanom wzór, przykład i przestrozę? Tym niemniej próba naświetlenia poszczególnych komponentów PH – narracji biblijnych, fragmentów poetyckich, relacji wewnętrznych i zewnętrznych z motywami i utworami niebiblijnymi – skutkuje tym, że pewne kwestie, wybrane fragmenty utworu omawiane są tu niejednokrotnie, za to z zaakcentowaniem nowych aspektów. Mam nadzieję, że bez szkody dla opowieści.

Na wspomniane tu – nie wszystkie przecież możliwe – propozycje odczytania Palei nakłada się, będący tu pierwszorzędnym, kontekst słowiański. Tekst PH, którym dysponowała *Slavia Orthodoxa*, nie jest jednolity, w kolejnych przekładach zmienia się nieco jego struktura, pojawiają się uzupełnienia jednych, uproszczenia i skrócenia innych rozdziałów. To świadectwo zmian, przerezegowywania Palei

⁷ Starowieyski 2006, s. 48.

w Bizancjum, ale Słowiańszczyzna jest odbiorcą otwartym na wariantywność znanych sobie treści, czego jest Paleja znakomitym dowodem. Zastosowane w niniejszej pracy skoncentrowanie uwagi na zabytku słowiańskim pozwala rozpatrywać go jako utwór funkcjonujący samodzielnie w językowym środowisku słowiańskim, niemal nieobarczony znakomitym „poprzednikiem” z bizantyńskiego kręgu kulturowego; ułatwia też, jak sądzę, postrzeganie go jako formy „nowego życia” tekstu bizantyńskiego w kręgu *Slavia Orthodoxa* oraz transmitera treści (i formy) na ziemie niesłowiańskie etnicznie, a wspólne kulturowo, jak Wołoszczyzna i Mołdawia.

Tradycja literacka PH wydaje się dość przejrzysta, żeby nie powiedzieć – ograniczona. Uważana za (ogólnie rzecz biorąc) streszczenie czy skrót Starego Testamentu, Paleja wygląda na tekst nieproblematyczny. Tymczasem, choć znaczna część jej źródeł została poznana (z kolei odnajdywanie niepoznanych dotąd pierwowzorów oryginału bizantyńskiego nie jest celem tej pracy), liczba odpisów – zwłaszcza przekładu drugiego – nie może równać się z liczbą odkrytych kopii tak ksiąg biblijnych, jak i wykorzystanych przy jej tworzeniu opowieści pseudokanonicznych. Wydaje się, że Paleja nie jest tekstem poznanym bardzo dobrze. Wynika to z faktu, iż uznawana jest za tekst reprezentujący „tradycję zamkniętą”; dość jednak spojrzeć na utwory, wśród których ją umieszczano, na opowieści, z którymi kontaminowano jej fragmenty, by odkryć, że badaczom czy w ogóle miłośnikom średniowiecznych tradycji literackich kultury wieków średnich obszaru *Slavia Orthodoxa* pozwala odkryć nowe konteksty i nowe treści.

Obecnie wiedza o PH jest znacznie bogatsza, niż w chwili ogłoszenia zabytku światu przed ponad stu trzydziestu laty. Od momentu wprowadzenia tekstu do obiegu naukowego polemizowano, czy mogła być – i w jakich okolicznościach – wykorzystywana przez bułgarskich bogomiłów; jak przebiegały jej relacje z apokryfami; przede wszystkim jednak dowodzono, że – wbrew jednej z ogłoszonych teorii – na język słowiański rzeczywiście tłumaczona była trzykrotnie, z odmiennych greckich protografów, zawsze na ziemiach południowosłowiańskich. Dzięki wykazom i opisom istniejących odpisów wiadomo, że ogromną popularność zdobyła na Rusi, dokąd szybko z Bałkanów trafiła⁸; że być może funkcjonowała nie tylko obok, ale nawet zamiast (pierwszych ksiąg) Starego Testamentu.

⁸ Ciekawy „polski ślad” PH ogłosił Jan Stradomski; w XVI-wiecznym tzw. Kodeksie z Bonarówki przechowywanym od XIX w. w Bibliotece Kapituły Grecko-Katolickiej w Przemyślu, obecnie zaś w Bibliotece Narodowej w Warszawie, sygn. Akc. 2742, zawierającym materiał słowiański o proveniencji bałkańskiej i staroruskiej, znajduje się bowiem „barwna kombinacja tekstów apokryficznych, egegetyczno-pouczające pytania i odpowiedzi, opowieści z pateryków i prologów, wypisy z Palei historycznej, chronografów, materiał homiletyczny, polemiczny i parenetyczna narracja”, zob. Stradomski 2014, s. 65–66. Domniemane fragmenty PH to opracowania *Wizji proroka Daniela o czterech bestiach* oraz *Słowa Hipolita o proroku Danielu*, zamieszczanych w bezpośrednim sąsiedztwie wybranych XVI-wiecznych odpisów PH I, zob. Stradomski 2017.

W poświęconych Palei opracowaniach słownikowych i encyklopedycznych dane na temat zabytku odnoszą się do znanego greckiego wariantu, opublikowanego w 1893 r. przez A. Wasiliewa i/lub tzw. I przekładu słowiańskiego w edycji A.N. Popowa z 1881 r. Akcentowany jest kompilacyjny charakter utworu i zwarłość tekstu⁹, także różnorodność materiału pozabiblijnego¹⁰. Właściwie autorzy nie zajmujący się specjalnie tekstami słowiańskimi zasadniczo nie odnoszą się do kwestii trzech przekładów słowiańskich, brak też informacji o różnicach tekstologicznych między nimi; jako że nie zostały ogłoszone dotąd warianty tekstu greckiego, nie wspomina się i o nich¹¹.

Właśnie drugi przekład utworu jest źródłem zebranych tu uwag o Palei. Tekst ten – jakkolwiek wzmiankowany w pracach paleoslawistów na przestrzeni ostatnich z górą stu lat – dotąd pojawiał się zazwyczaj na marginesie zainteresowań przekładem pierwszym, wcześniej opublikowanym, znanym stosunkowo dobrze oraz wykorzystywanym m.in. do badań językoznawczych. Tymczasem stanowi nie tylko ciekawy przykład wariantywności; uważam, że w pełni zasługuje na uczynienie go podmiotem studiów nad kulturą literacką Słowian południowych. Celowi temu służy edycja PH II¹², która być może mogłaby stać się przyczynkiem w dyskusji nad charakterystyką czy rolą tekstów kilkakrotnie przez Słowiańszczyznę przyswajanych. Mam też nadzieję, że niniejszą pracę można odczytać zarówno jako omówienie tekstu literackiego w formie komentarza do wydania, jak i jako tekst samodzielny, omawiający kolejne partie i fragmenty cytowane za tekstem źródłowym w odpisie będącym podstawą edycji, czyli w postaci z rękopisu Nikołajac 83 (1425–1435 r.)¹³. Grecki pierwowzór drugiego przekładu, dotąd nieustalony, pozostaje materiałem przywoływanym w nielicznych przypadkach, ustępując miejsca tekstowi słowiańskiemu.

Bez wątpienia siłą współczesnej paleoslawistyki jest wykorzystywanie w pracach badawczych różnorodnych strategii i metodologii, podejście interdyscyplinarne do tekstów źródłowych, a w rezultacie pozyskiwanie tak nowych edycji zabytków, jak i komentarzy – nie tylko w szerszym planie zjawisk historyczno-

⁹ Милтенова 2003e, s. 354.

¹⁰ Franklin 1991.

¹¹ Zob. m.in.: Творогов 1988–1989a, s. 160–161.

¹² Skowronek 2016.

¹³ Zob. przegląd źródeł. Tam, gdzie to konieczne – np. ze względu na uszkodzenia mechaniczne – tekst PH II z Nikołajac 83 uzupełniany jest za innymi odpisami. Czytelnika zainteresowanego lekcjami z większej liczby odpisów pozostaje mi odesłać do edycji. Dla większości cytatów z PH II podano paralele z PH I, nie opatrując ich komentarzem – jako że, w moim przekonaniu, same stanowią rodzaj komentarza. Nie jest celem niniejszej pracy analiza porównawcza PH I i PH II; różnice między nimi dotyczą głównie kwestii stylistycznych, być może zależne są od bizantyńskich prototypów, choć obecnie dowieść tego nie sposób.

-literackich, kulturowych, językowych, lecz także opracowań o charakterze monograficznym, poświęconych wybranemu utworowi. Potwierdza to znaczenie pierwszych fundamentalnych osiągnięć dyscypliny, która pojawiła się niejako wtórnie do filologii klasycznej: ogłaszania zabytków literackich, co umożliwia dalsze badania nad spuścizną kultury kręgu *Slavia Orthodoxa*. Także sama PH stwarza możliwość poznania jej dzięki pomocy różnych metod badawczych, będących instrumentami głównie tekstologii, bibliistyki, paleoslawistyki oraz nauki o literaturze (genologii). W ten sposób badania tekstologiczne stanowią kolejny – po edycji zabytku – etap poznania go; bliskie bibliście jest rozpatrywanie PH jako swoistego opracowania Starego Testamentu; zagadnienia dotyczące harmonijnego współistnienia w niej gatunków odwołują się natomiast do zdobyczy wiedzy o gatunkach literackich.

* * *

Niniejsza książka stanowi zapis kolejnych etapów prac nad tekstem PH II, trwających około dziesięciu lat, jeśli liczyć pierwsze komentarze, w których wybrane jej elementy i aspekty poddawałam lekturze i analizie. Chciałabym, ażeby stała się zapisem specyficznej przygody z odczytaniem średniowiecznego tekstu, a jednocześnie – aby to PH II, a nie moje doświadczenie czytelnice, pozostała główną bohaterką.

Wśród dzisiejszych komentarzy do PH znajdują się jej przekłady na języki współczesne. Na pierwsze miejsce wysuwa się angielski przekład wydania tekstu greckiego¹⁴ – jedyny dotąd pełny przekład. W bułgarskiej antologii średniowiecznych tekstów opisujących historię i ukształtowanie świata znalazł się pierwszy, wstępny rozdział PH I¹⁵; wybrane rozdziały – przy czym kilka pochodzących z PH II – ukazały się w języku serbskim¹⁶. W niniejszej pracy cytaty z PH II zajmują dość dużo miejsca, wraz z tekstem paralelnym z PH I oraz przekładem na język polski. Zdecydowałam się na prezentację fragmentów PH II w przekładzie, pragnąc choć w niewielkim stopniu ją w ten sposób rozpowszechnić, być może ułatwiając wyobrażenie sobie lektur Słowian południowych sprzed kilkuset lat. Inne teksty źródłowe opatrzone przekładem tylko w wyjątkowych sytuacjach; treść wyimków z PH I zasadniczo pokrywa się z PH II, a ich tłumaczenia znacząco powiększyłyby objętość publikacji.

¹⁴ Adler 2013, s. 600–672.

¹⁵ *Из историческата палей* 1992.

¹⁶ *Апокрифи старозаветни* 2005, s. 212–223 (PH II), 227–244 (PH I), 343–346 (PH I), 347–350 (PH I, PH II), 361–368 (PH II).

Książka nie powstałaby, gdyby nie życzliwość i pomoc okazana mi na różnych etapach pracy przez grono osób, głównie pracowników księgozbiorów w Bułgarii (Sofia, Płowdiw), Rosji (Sankt-Petersburg), Serbii (Belgrad), Ukrainie (Lwów). Zawdzięczam im możliwość zapoznania się z odpisami tekstu PH oraz ich archiwizacji. Ogromną pomoc w dostępie do trudno osiągalnych wydań zapewnił mi Pan dr Marek Majer z Uniwersytetu Harvarda (USA), za co pragnę w tym miejscu podziękować.

Wyrazy wdzięczności należą się zresztą wielu osobom, które – może nawet nie wiedząc o tym – przyczyniły się do ukształtowania ostatecznej postaci książki. Za życzliwą opinię wydawniczą, uwagi i wskazówki, uwzględnienie których z pewnością udoskonalilo tekst, dziękuję Pani prof. Annie-Marii Totomanowej z Uniwersytetu Sofijskiego im. św. Klemensa z Ochrydy; Panu prof. Rostisławowi Stankowowi z tejże uczelni – za kilkuletni dyskurs nad problemami Palei i jej edycji¹⁷. Pan dr hab. Jan Stradomski z Uniwersytetu Jagiellońskiego podzielił się ze mną spostrzeżeniami nad ukształtowaniem treści zabytku; Pan prof. Aleksander Naumow z weneckiej Ca' Foscari przybliżył mi specyfikę sztuki kompilacji i komentarzy poetyckich; Pani dr Anna Maciejewska ze Studium Języków Obcych Uniwersytetu Łódzkiego przejrzała i skomentowała oraz przełożyła przywołane przeze mnie teksty greckie.

Przyjaciołom i kolegom filologom-paleoslawistom i folklorystom z Katedry Filologii Słowiańskiej oraz Centrum Badań nad Historią i Kulturą Basenu Morza Śródziemnego i Europy Południowo-Wschodniej im. prof. Waldemara Cerna (*Ceraneum*) Uniwersytetu Łódzkiego, a szczególnie: Panu drowi hab. Ivanowi Petrovowi, Pani dr Agacie Kaweckiej, Pani dr Karolinie Krzeszewskiej dziękuję za wsparcie, kluczowe w krytycznych momentach pracy nad tekstem. Specjalne podziękowania zechce przyjąć Pan prof. dr hab. Georgi Minczew.

Niniejszą pracę dedykuję osobom, na których jej wykonanie szczególnie mocno się odcisnęło: Rodzinie, która wyrozumiale i cierpliwie znosiła moją długotrwałą niedostateczną obecność w codzienności.

¹⁷ Ostatnio sformalizowany i upubliczniony, zob. Станков 2017b.

Rozdział I

Wśród terminów. Przegląd źródeł i literatury

Termin ‘Paleja historyczna’ posiada znaczenie genologiczne, precyzując, o jaki konkretnie rodzaj tekstu nazywanego paleją chodzi, a jednocześnie stosowany jest często jako tytuł utworu będącego rodzajem streszczenia wybranych historii Starego Testamentu¹. O ile przydawka stanowiąca drugą część nazwy jest wynalazkiem epoki nowożytnej, o tyle pierwsza część wywodzi się z greckiego sformułowania ἡ παλαιὰ διαθήκη ‘Stary Testament’. Jego słowiańską transkrypcję ‘палѣѣа’, ‘палеа’, ‘палеѣа’, ‘палеа’, ‘палѣа’, a nawet ‘палѣа’² i ‘палѣа’³ oraz ‘палеѣа’⁴ stosowano dla różnorodnych desygnatów: na określenie Biblii (zwłaszcza Starego Testamentu)⁵, Ośmioksięgu wraz z Księgami Królewskimi i Kronik, samego Ośmioksięgu (na Rusi)⁶, niekiedy Pięcioksięgu Mojżesza, komentarzy do ksiąg Starego Testamentu, kompilacji zawierających historie starotestamentowe na podstawie

¹ W kwestii specyfiki terminu E.G. Wodołazkin zauważa, że „Слово ‘Палея’, как следует полагать, со временем приобрело большую определенность и обозначало несколько типов (толковых и нетолковых) историографических текстов, излагающих библейскую историю”, cyt. za: Водолазкин 2008, s. 35.

² Tak w rękopisie średniobułgarskim (mołdawskim) z 1537 r. ze zbiorów Rosyjskiej Biblioteki Państwowej w Moskwie, kolekcja Rumjancewa Ф 256, nr 29, cyt. za: Славова 2002, s. 38.

³ Tak na określenie Palei komentowanej ze zbiorów Wileńskiej Biblioteki Publicznej, cyt. za: Добрянский 1882, s. 144.

⁴ O takim tytule jednego z odpisów „Книги глаголемата палеѣа толкованиа съ бѣгомъ починаемъ гѣ блѣи ѿче” zob.: Франко I. 1896/2006, s. XLIX.

⁵ Wykazy rękopisów (wraz z cytowaniami), w których termin funkcjonuje w poszczególnych znaczeniach, zob. w: Славова 2002, s. 38–40 (*Съдържание на наименованието палея*); Водолазкин 2014, s. 286 i przyp. 2. O historii terminu ‘paleja’ w piśmiennictwie bizantyńskim i słowiańskim, użyciu dla Palei historycznej i Palei komentowanej, a także dla określenia komentarza do Starego Testamentu zob. Станков 2010, s. 67–80.

⁶ Водолазкин 2007, s. 3–23; por. Милтенова 2003с, s. 345.

Ośmioksięgu i Ksiąg Królewskich (później znanych jako Paleja komentowana)⁷. Jednym z ciekawszych (i starszych) użyć terminu ‘paleja’ w piśmiennictwie słowiańskim jest fragment z Kodeksu Berlińskiego (przełom XIII/XIV w.), wiążący ‘paleję’ (choć nie historyczną) zarówno z Księgą Powtórzonego Prawa, jak i szerzej pojętą normą prawną, tu w postaci reguły św. Bazylego cytowanej w nomokanonie pokutnym: Да ѿ сего бждѣ. свѣно еже четвородесѣтное правило. ст҃аго василиа іако рѣ нжѣжж. бываѣшии. тѣи неповинны. бываѣшии жени тѣи. и втори бо законъ въ палѣи [!] пишѣт сж⁸.

W piśmiennictwie dawnych Słowian wyróżniano początkowo dwa, później trzy typy palei. Najstarsza jest właśnie ta nazywana historyczną, a niekiedy bizantyńską⁹, jako że powstała w Bizancjum, po czym została przełożona na język słowiański; jest opracowaniem, streszczeniem wyboru z pierwszych ksiąg biblijnych (od Stworzenia do króla Dawida); jako środek przekazu dominuje w niej narracja, choć zawiera również nienarracyjne cytaty z utworów poetyckich. Jakkolwiek znana głównie z odpisów wschodniosłowiańskich (ruskich) oraz nielicznych serbskich i bułgarskich, przekładu na język słowiański dokonano w Bułgarii. Odmienny od niej charakter ma tzw. Paleja komentowana (*Толковая палея* *иже на иудея*), powstała najpewniej w Bułgarii w okresie „złotego wieku” kultury, w połowie X w., oparta zasadniczo na narracjach starotestamentowych, jednak uzupełniona komentarzami teologicznymi, wyjaśnieniami akcentującymi znaczenie Starego Testamentu jako prefiguracji Nowego oraz dysputą z wyznawcami Jahwe lub raczej przeciw nim (i częściowo przeciw mahometanom)¹⁰. Obejmująca wydarzenia biblijne od stworzenia świata do panowania Salomona, Paleja komentowana jest złożoną, częściowo przynajmniej tłumaczoną z greki kompilacją narracji, polemik, komentarzy teologicznych, apokryfów, cytatów z greckich heksameronów, Ojców Kościoła, gatunków hagiograficznych oraz innych utworów znanych i popularnych w kręgu chrześcijaństwa wschodniego pierwszego tysiąclecia¹¹. Być

⁷ Tak np. w Palei komentowanej z biblioteki Monasteru Supraskiego: w odpisie utworu ‘Сѣи книга нарицаемаа палеа’, w komentarzu do tekstu ‘сѣи книга монастыря Супраслскаго нарицаемаа Палеа’ i ‘Палеа старого закону вшелякие речи есть в ней’, cyt. za: Добрянский 1882, s. 150.

⁸ Cyt. za: *Berlinski Sbornik* 2006, s. 62–63 („Niech stąd wiadomym będzie czterdzieste prawo [Reguły] Świętego Bazylego, [które głosi, że] niewiasty siłą zmuszone do nieczystości, nie są jej winne. A Powtórne Prawo spisane jest w Palei” – przekład mój, M.S.). Za zwrócenie uwagi na ten zapis dziękuję Panu drowi Janowi M. Wolskiemu.

⁹ Turdeanu 1964, s. 195.

¹⁰ Wydania Palei komentowanej: *Палея толковая* 1892–1896; *Толковая палея 1477 года*; *Палея толковая* 2002; wykaz edycji i literaturę zob. w: *Explanatory Palaea*, [w:] Orlov 2007, s. 72–74 (por.: *Толковая Палея*, [w:] Орлов 2011, s. 255–260), także: Твороров 1988–1989b.

¹¹ Do niedawna Paleja komentowana stanowiła obiekt zainteresowania głównie badaczy rosyjskich; ze starszych, fundamentalnych dla poznania zabytku prac, zob. np.: Успенский 1876; Адриа-

może pełniła w średniowiecznej Bułgarii funkcję komentowanego Starego Testamentu¹². Obrazu utworów bazujących na wyborze i opracowaniu epizodów starotestamentowych dopełnia tzw. Paleja chronograficzna – będąca wariantem Palei komentowanej i rezygnująca z części komentarzy, zawierająca natomiast elementy kronik (chronografów), akcentująca konkretny czas wydarzeń i okres ich trwania oraz związana ściśle z dziejami, literaturą i kulturą Słowian wschodnich¹³. Paleja chronograficzna jest tym typem palei, który najściślej wiąże średniowieczną Słowiańszczyznę z wielką historią i epopeją narodu wybranego, rozumianego jako lud chrześcijański. Znana jest w dwóch wariantach, tzw. krótkim¹⁴ i obszernym (pełnym).

Ze względu na wykorzystanie części Starego Testamentu jako podstawy kompozycyjnej palei, można spotkać określenie ‘paleje biblijne’ – co jest właściwie tautologią¹⁵. Tym niemniej ideę tego specyficznego przetwarzania Starego Testamentu tłumaczy jego wyjątkowa rola w środowisku, z którego paleje wyrosły. Zbiór tekstów sakralnych i doktrynalnych stał się kompendium wymagającym szczególnej uwagi jako integralny komponent bizantyńskiej i postbizantyńskiej tożsamości¹⁶. Drugą istotną i wspólną trzem typom palei cechą charakterystyczną jest obecność w nich elementów – czy może tematów – kompozycyjnych: po pierwsze, archaicznych, rejestrujących pewne tradycje judaistyczne, po drugie – niebiblijnego (a niekiedy uważanego za niekanoniczne czy wręcz wątpliwe) pochodzenia, nazywanych zwyczajowo apokryfami¹⁷. Treść palei różnych typów jest przedmiotem studiów genologicznych i tekstologicznych, poszukujących i dowodzących ich interakcji z utworami literackimi bizantyńskiego i słowiańskiego średniowiecza¹⁸, a także z kronikami i latopisami, heksameronami, literaturą patrystyczną i in.¹⁹

нова 1910; Истрин 1897–1898; Истрин 1905–1906; W ostatnim dwudziestoleciu na uwagę zasługują prace badaczy bułgarskich, zob. m.in.: Панайотов 1995; Славова 1991; Славова 2002.

¹² Славова 2008b, s. 102.

¹³ Водолазкин 2009–2011. Przegląd bibliografii zob. w: *Palaea Chronographica*, [w:] Orlov 2007, s. 74–75 (por.: *Хронографическая Палея*, [w:] Орлов 2011, s. 260–262).

¹⁴ Wydanie tekstu: Водолазкин 2006–2010.

¹⁵ Пригоренко, Мень 2002.

¹⁶ „The Old Testament in Byzantium was therefore more than a repository of devotional and doctrinal texts; it was a contested cultural inheritance that deserves to be studied, separately from the New Testament, as an integral component of Byzantine identity”, cyt. za: Magdalino, Nelson 2010, s. 7.

¹⁷ Zob. m.in.: Алексеев 2007.

¹⁸ Zob. np. Marshall 1925 (o pokrewieństwie pewnych ujęć poematu i Palei historycznej). Por.: Jeffreys 2010, s. 157, przyp. 13.

¹⁹ Z nowych prac zob. m.in.: Баранкова 1982; Творогов 1995; Алексеев 2006; Вилкул 2007; Милтенов 2007.

Jakkolwiek greckich odpisów utworu zachowało się ledwie kilkanaście²⁰, PH bywa określana mianem „popularnej” (w dobrym słowa znaczeniu) opowieści starotestamentowej, w ogóle „spopularyzowanej” – ale jednak nie spauperyzowanej – Biblii²¹. Niektóre spotykane w literaturze krytycznej definicje PH wydają się wyjątkowo mocno uwypuklać te elementy, które odległe są od przekazu starotestamentowego. Bywa nazywana „zabytkiem literatury legendarno-apokryficznej”²², a nawet zaliczana wprost do apokryfów²³, co na plan dalszy spycha jej zasadniczy komponent (i funkcję). Zbyt stanowczym byłoby stwierdzenie, że charakterystyki te wynikają z nie dość wnikliwej lektury zabytku, ale warto może wyjąć PH z prostych ujęć i klasyfikacji i spróbować przyznać, że jej swoista „prostota” może być pozorna.

Sformułowana powyżej koncepcja, jakoby określenie ‘paleja historyczna’ miało również znaczenie tytułu, wymaga komentarza. Żaden z kilkudziesięciu zachowanych odpisów utworu, który jest przedmiotem rozważań i analiz, nie został zatytułowany w ten sposób, choć zarówno takie określenia utworu (a właściwie utworów, biorąc pod uwagę różne typy palei)²⁴, jak i dopiski ‘παλεια’ w rękopisach spotkać można. Znany z wydania tytuł grecki wydaje się o ile nie wręcz błędem, to wynikiem zapisu specyficznego skrótu myślowego: Ἱστορία παλαιοῦ ἀπὸ τοῦ Ἀδάμ czyli *Historia starego [Testamentu? – MS] od Adama*²⁵. Najczęściej spotykany „właściwy”, umieszczony bezpośrednio przed tekstem tytuł słowiański to (Сѣа) Книга бытія небеси и земли²⁶ – *Księga Rodzaju* czy może *Księga bytu, Księga istnienia nieba i ziemi* (i pod tym właśnie tytułem ogłosił światu tekst PH I w 1881 r. Andriej Popow²⁷). Ten sam zabytek jest znany również (głównie w obrębie Słowiańszczyzny wschodniej) pod

²⁰ Wg informacji M.A.T. Poulosa, współpracującego z W. Adlerem nad edycją tekstu greckiego, zob. <https://mapoulos.wordpress.com/2011/09/20/what-im-doing-these-days/>. Katalog apokryfów starotestamentowych wymienia ich pięć, zob.: CAVT 1998, nr 277, s. 219.

²¹ Franklin 1991. H.F. Marshall widzi taką funkcję Palei w oparciu o źródła ikonograficzne: „[Palaea Historica – MS] omitted the theological arguments and confined themselves to Biblical narrative interspelled with legends. The result, when accompanied freely by illustrations, was a work corresponding closely to the ‘Poor Men’s Bible’ much in vogue in Western Europe in the fourteenth to the sixteenth centuries”, cyt. za: Marshall 1925, s. XXII–XXIII.

²² Державина 1968.

²³ Zob. CAVT 1998, nr 277, s. 219.

²⁴ Zob. wykaz w: Станков 2010.

²⁵ Za zwrócenie uwagi na wydźwięk tytułu dziękuję Pani dr Annie Maciejewskiej z Uniwersytetu Łódzkiego.

²⁶ Niekiedy identyfikację tekstu utrudnia fakt, że ‘Книга бытія небеси и земли’ bywa tytułem Palei komentowanej, zob. Славова 2002, s. 39–40.

²⁷ Сѣа книга бытія нѣси и земли, cyt. za: Попов 1881, s. 1.